

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ у XIX – першій третині XX століття

Проаналізовано історичні передумови формування системи вищої жіночої освіти українських земель у XIX – першій третині XX століття. Висвітлено зміст державної політики у приватному секторі вищої школи, формування правової бази діяльності нових типів шкіл для жіноцтва. Основним типом вищої школи для жінок були вищі жіночі курси. Курси орієнтувалися на навчальні програми класичних університетів. Розкрито передумови становлення загальнопедагогічної підготовки у вищій жіночій школі.

Ключові слова: «жіноча проблема»; жіночі навчальні заклади; Міністерство народної освіти; вищі жіночі курси; загальнопедагогічна підготовка.

Освіта – один з найважливіших чинників розвитку кожної держави і людства взагалі. На сучасному етапі розвитку Української держави перед суспільством постала проблема структури та змісту освіти, яка б відповідала сучасному соціально-економічному розвитку. Головна проблема української системи вищої освіти полягає у її відірваності від потреб країни. Саме на вирішення цієї проблеми повинна бути спрямована модернізація української освітянської галузі. У процесі модернізації важливо враховувати не тільки досвід зарубіжних країн, але й історичні здобутки вітчизняної педагогіки. Дослідження питань історії педагогіки вкрай важливе для розвитку національної освітньої системи, оскільки сприяє формуванню педагогічних новацій. Надзвичайно актуальним вважаємо ґрунтовне вивчення, об'єктивне осмислення, використання кращих традицій і прогресивних тенденцій української педагогіки з метою поєднання з сучасними досягненнями науки та техніки.

Однією з важливих сторінок української педагогіки є питання діяльності системи ви-

щої жіночої освіти у дореволюційний період, що змінило роль жінки у суспільстві, сприяло збільшенню кількості освічених робітників і згодом привело до рівноправ'я чоловіків і жінок у багатьох сферах суспільного виробництва. Сьогодні гендерна рівність є важливою складовою демократичного устрою держави, навчально-виховного процесу в освітньому закладі будь-якого рівня.

Саме тому ми вважаємо актуальним вивчення історії заснування та діяльності вищих жіночих шкіл Наддніпрянської України у другій половині XIX – першій третині XX ст., періоду, що став революційним у різних сферах економічного і суспільно-культурного життя. У даній роботі подається характеристика вищих жіночих курсів українських губерній, що були основним типом вищої школи для жінок; висвітлюються передумови становлення загальнопедагогічної підготовки у вищій школі.

В історіографії цій проблемі приділялося мало уваги, тому вона досліджена недостатньо. Деякі дослідники аналізували процес становлення освіти в Україні. Окремі аспек-

ти становлення та діяльності системи вищої жіночої освіти українських губерній у XIX – першій третині XX ст. розглянуто у наукових працях сучасних дослідників таких як: Т. Фоміна, Н. Олійник, Л. Смоляр, Л. Лаврик-Слісенко, К. Кобченко [1; 3; 5; 8; 10]. Загальна характеристика системи вищої школи Російської імперії на початку XX ст. подавалася у праці А.Іванова, але окремо діяльність жіночих шкіл українських губерній не була предметом уваги [9]. Значний інтерес становить праця з питань педагогічної підготовки майбутніх вчительок у вищій школі України (XIX – перша чверть XX ст.) дослідниці Н. Дем'яненко [6]. Метою даної роботи є спроба висвітлити історичні передумови становлення системи вищої жіночої освіти Наддніпрянської України у XIX – першій третині XX ст.; розглянути мережу вищих освітніх закладів для жіноцтва; охарактеризувати особливості загальнопедагогічної підготовки на вищих жіночих курсах.

Період другої половини XIX – першої третини XX століття був важливим періодом в історії освіти Наддніпрянської України, яка входила до адміністративної системи Російської імперії. Зазначений період – це період піднесення суспільної активності жінок, які відстоювали своє право бути рівноправними членами суспільства, брати активну участь у громадському та соціально-економічному житті.

Це пов'язано з тим, що становище жінки в родині регулювалося сімейним законодавством Російської імперії, статті якого виникли в епоху феодалізму, тому не відповідали новим умовам тогочасного капіталістичного розвитку суспільства [1, с. 68]. У сфері політичних прав жінки належали до категорії неправоздатних, законодавство про охорону материнства та дитинства було відсутнє, шляхи здобуття освіти були складними. Соціальний гніт став вирішальним критерієм в боротьбі за зміну умов життя, без урахування нерівності за ознакою статі. Поява жіночого руху стала реакцією на низький правовий статус, небажання влади змінювати феодально-кріпосницьку систему державних і сімейних відносин при необхідності регуляції нових соціально-економічних відносин.

Тому виникло «жіноче питання» як гостра соціальна проблема [2, с. 139]. Значного розвитку ідея емансипації жінки здобула в 1830-40-х роках. Соціальні проблеми селянок і робітниць почали розглядатись після залучення жінок до суспільного життя у 1850–60-ті роки. Низький правовий статус став вирішальним у боротьбі жінок за покращення свого становища у другій половині XIX ст. [3, с. 212]. Дискримінація жінок проявлялася у тому, що вони були охоплені переважно тими видами професійної діяльності, які не належали до престижних у плані оплати праці. З них у сфері виховання та освіти працювало 70,9 %, у медичній та санітарній сфері – 68,7 % [4, с. 128–129]. Жіночий рух Наддніпрянської України як соціальне явище формувався в конкретно-історичних умовах. Період XIX – першої третини XX ст. характеризувався глобальними соціально-економічними перетвореннями, суспільно-політичними змінами, революційними подіями 1905–1907 рр.

До важливих соціально-економічних перетворень відносять ліквідацію кріпосного права, становлення капіталістичного способу виробництва, реформування різних сфер суспільного життя. Важливу роль у правовому становищі жіноцтва відіграла аграрна реформа 1861 р. Ріст промислового виробництва привів до розширення сфери професійної праці жінок, що спричинило проведення реформ у галузі освіти. Формування громадянського суспільства, вітчизняні та зарубіжні ідеї про демократичну перебудову суспільства сприяли тому, що роль жінки в суспільстві та родині зростає [5, с. 68]. Громадська діяльність жінок сприяла законодавчим змінам у Російській імперії [3, с. 213].

Ці перетворення вимагали більш високої організації та впорядкування освітніх процесів. XIX століття характеризується створенням єдиної системи державного управління. Так, у 1802 р. утворюється Міністерство народної освіти. Майже вся територія Півдня України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії) була віднесена до Одеського навчального округу. У 1803 р. було затверджено перший законодавчий акт «Попередні правила народної освіти». Було визначено, що для освіти громадян в імперії

створюються чотири роду училищ: парафіяльні, повітові, губернські (гімназії), університети.

Уся діяльність університетів визначалася статутними вимогами. У 1804 році були опубліковані «Статут університетів» і «Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам». Ці школи мали утворювати нові та керувати всіма діючими школами на території навчального округу. Проголошувалася безстановість шкіл, спадкоємність у їх роботі, загальнодоступність і безкоштовність навчання. У реальному житті реалізація цих принципів була ускладнена. Відкриття університетів у центрах промислово розвинених регіонів з метою підготовки переважно лікарів, промисловців та юристів було однією з головних тенденцій розвитку освіти в ХІХ ст. Варто зазначити, що державна вища школа фактично була чоловічою.

Створення системи вищої жіночої освіти було тісно пов'язано з історією університетів. Саме тому звернемо увагу на цей момент при висвітленні питання організаційного оформлення системи вищої школи. Протягом першої половини ХІХ століття було засновано два університети – Харківський та Святого Володимира у Києві. У 1865 р. відкрився Новоросійський університет, який став науково-навчальним центром Одеського навчального округу. Він мав три факультети (історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний), крім того, почала формуватися позааудиторна діяльність наукових товариств і гуртків [6, с. 19].

Восени 1861 р. Міністерство народної освіти звернулося до Вчених рад університетів із запитом про те, чи можуть жінки слухати університетські лекції нарівні з чоловіками і на яких умовах; чи можна допустити жінок до здобуття вчених ступенів, та які права надати їм у разі цього. Викладачі історико-філологічного, фізико-математичного та медичного факультетів Київського університету Св. Володимира висловились за допущення жінок до навчання студенток «на загальних засадах» із чоловіками та за надання їм права здобувати вчені ступені з відповідними правами наукової та викладацької діяльності [7, с. 478]. Професори юридичного факультету, надаючи жінкам право відві-

дування лекцій, визнали здобуття ними вчених ступенів недоцільним, адже права, пов'язані з цим ступенем, були в той час недоступними для жінок [8, с. 134].

Наступним кроком у справі організації вищої школи став Статут 1868 року, який надав університетам певну автономію: право обрання вченою радою ректора й проректора; обрання за конкурсом професорів; обрання факультетськими радами деканів. Вперше жінки отримали змогу (правда, на короткий час) відвідувати лекції в університетах на правах «вільних слухачок».

Російське суспільство з патріархальними поглядами на життя з недовірою дивилося на організацію вищої жіночої освіти. Наприклад, прогресивний державний діяч, міністр фінансів С. Ю. Вітте дотримувався думки, що жінки – «носительницы и вдохновительницы разрушительных идей» [9, с. 267]. Крім того, поліція пов'язала наявність перших слухачок зі студентськими актами протесту.

Окремою сторінкою історії вітчизняної вищої школи були вищі жіночі курси (ВЖК). Наполеглива боротьба жіночих гуртків за можливість отримувати вищу освіту безпосередньо в Російській імперії та побоювання поширення антиурядової пропаганди серед закордонних студенток вплинули на позицію уряду Російської імперії. Питання отримання жінками наукових знань було вирішене шляхом створення в університетських містах окремих вищих жіночих курсів.

Вищі жіночі курси створювались окремо від чоловічої вищої школи — університетів, і були приватними. У цьому полягала відмінність від університетів, на відкриття яких влада давала згоду. Приватний статус курсів був зумовлений тим, що ініціативу їх створення та відповідальність за діяльність мав взяти на себе професор-засновник, відомий своєю науковою працею і такий, що викликав би довіру уряду.

ВЖК надавали жінкам можливість здобути вищий курс наук, але не гарантували після їх закінчення прав, пов'язаних з вищою освітою [8, с. 134]. Вони відтворювали організаційну структуру і навчальний процес казенних університетів, використовували їх викладацький штат, культивували загальноприйняті академічні традиції [9, с. 273].

Першими на українських землях вищими жіночими курсами стали курси, відкриті у Києві. Для порівняння: у Москві вони були відкриті у 1872 р., у Санкт-Петербурзі – 1878 р. Метою цих курсів стало надання дівчатам із середньою освітою можливості її продовжити.

Згідно «Положення про Вищі жіночі курси у Києві» (1878 р.) слухачки вступали до платного закладу, проходження дворічного курсу навчання в якому не передбачало жодних професійних прав чи переваг перед особами з середньої освітою. Єдиним правом курсисток була можливість розширити знання, слухаючи лекції університетських викладачів [8, с. 135].

Складною була ситуація з іншими регіонами країни. клопотання з Одеси (1879) та Харкова (1881) щодо відкриття там вищих жіночих курсів не були задоволені.

Переважає більшість слухачок Київських ВЖК протягом початкового періоду існування курсів була «з південних губерній»: з 357 жінок, що навчалися на трьох курсах ВЖК на кінець 1880–81 навчального року, їх було 330. А в цілому тут навчалися представниці практично всіх губерній Наддніпрянської України [10, с. 50].

У період «реакції» 1880-х рр. панували тенденції, спрямовані на обмеження автономії вищої школи, що проявилось передовсім у введенні нового університетського статуту 1885 р.; в питанні вищої освіти жінок перемогла тенденція до закриття існуючих у країні ВЖК [8, с. 135].

У 1886 р. набір слухачок на всі такі курси призупинили; з 1889 р. було відновлено роботу тільки курсів у Санкт-Петербурзі [11]. Після закриття курсів в 1889 р. до початку ХХ ст. у межах України вища освіта була недоступною для жінок.

Новий етап розвитку вищої жіночої освіти розпочався на початку ХХ ст. Так, у 1903 р. в Одесі розпочали роботу вищі жіночі педагогічні курси. У 1906 р. поновили роботу Київські курси, а Одеські вищі жіночі педагогічні курси реформовано у ВЖК. У 1907 р. в Харкові відкрито Вищі жіночі курси Товариства взаємодопомоги працюючих жінок. Поряд із громадськими у 1905–1917 рр. діяли приватні курси: київські А.Жекуліної (з 1905 р.),

харківські Н.Невіанд (з 1906 р.), катеринославські, організовані Копиловим і Тихоновою (з 1916 р.) [11].

Чисельність слухачок громадських курсів 1913–1914 н. р. становила: на київських – 3811, харківських – 1143, одеських – 621 особу [11, 9, с. 272]. Медична освіта була представлена вищими медичними жіночими курсами в Одесі та Харківським жіночим медичним університетом [9, с. 272]. Вони чітко слідували навчальним програмам і методам викладання медичних факультетів класичних університетів.

Матеріальне утримання шкіл головним чином лягало на плечі земств, міської влади, товариств, благодійників, приватних осіб, а розширення мережі залежало від освітніх потреб населення даної місцевості, наявності ініціаторів і первинного капіталу для створення жіночих шкіл.

Бажаючих здобути вищу освіту вистачало. Під впливом Першої російської революції з 1906 р. жінкам дозволили навчатися в університетах на правах вільних слухачок: Київський відвідували 330 осіб, Одеський – 170, Харківський – 540, однак з 1908 р. вступ жінок до цих шкіл знову заборонили. З 1915 р. в умовах воєнного часу Рада міністрів Російської імперії дозволила деяким університетам прийом жінок на вільні вакансії, а з 1916 р. цю практику поширили на всі державні заклади вищої освіти [11].

Неурядова вища школа компенсувала недостатній розвиток деяких ланцюгів державної (економічна, педагогічна, медична, сільськогосподарська освіта) і була більш відкритою до організаційних та методичних нововведень. Крім того, вона певною мірою пом'якшувала соціальні вади державної системи, вбираючи ту частину молоді, якій не знаходилося місця в навчальних закладах, що фінансувалися державою, в силу статевої, станової або національної приналежності. Саме на це і розраховував уряд, даючи згоду на відкриття приватних та громадських вищих шкіл.

У 1916 р. Рада Міністрів констатувала: «Частная школа прежде всего должна пойти навстречу в удовлетворении потребности в образовании тех групп населения, которые по той или иной причине не могут получить

этого удовлетворения от школы правительственной» [9, с. 272]. Дійсно, неурядова вища школа існувала насамперед в ім'я жіночої освіти.

Вищі жіночі курси готували переважно вчителів. Саме тому на початку ХХ ст. на українських землях помітно розвинулася мережа вищих закладів педагогічної освіти, склались тенденції формування загальнопедагогічної підготовки фахівців. Цим навчальним закладам належав безперечний пріоритет у розробці теоретичних і практичних проблем шкільної та дошкільної педагогіки [9, с. 274].

Дослідниця Дем'яненко Н. М. чітко виділяє організаційно-педагогічні передумови формування загальнопедагогічної підготовки у вищій школі ХІХ – першої третини ХХ ст. [6, с. 20]:

1) освітні реформи (1802–1804 рр., 60-х років ХІХ ст. і початку ХХ ст.);

2) становлення державної системи народної освіти;

3) поширення мережі державних закладів вищої педагогічної освіти – педагогічних інститутів (1811–1859 рр.) та педкурсів (1860–1867 рр.) при імператорських університетах; створення самостійних вищих навчальних закладів (Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (1875 р.), вищих жіночих педагогічних курсів у Києві, Фребелівського педагогічного інституту (1907 р.);

4) відкриття вищих педагогічних навчальних закладів на громадських і приватних засадах, що деякою мірою компенсувало нестачу мережі державних;

5) своєрідність навчального процесу, автономність програм окремих вищих навчальних закладів, що зумовило своєрідність розвитку загальнопедагогічної підготовки в кожному з них, зокрема в університетах;

6) становлення основ теоретичного компонента загальнопедагогічної підготовки вчителя через викладання курсів педагогіки, дидактики, історії педагогічних течій, шкільної гігієни тощо та виключно авторське розроблення їх змісту;

7) визначення практичної складової загальнопедагогічної підготовки – відвідування студентами уроків провідних викладачів гі-

мназій з їх наступним аналізом та самостійне проведення уроків практикантами.

На початку ХХ століття спостерігалася криза системи педагогічної освіти, що проявилася у жорсткому міністерському контролі, бюрократизації змісту освіти, насажденні консервативних принципів організації навчального процесу. У зв'язку з посиленням громадсько-педагогічного руху після революційних подій 1905–1907 рр. поступово з'являються позитивні тенденції: розробляються питання поєднання педагогічної теорії й шкільної практики, соціальна орієнтація у формуванні особистості вчителя.

Створюються концепції, розробляються варіативні проекти та моделі загальнопедагогічної підготовки вчителя (С. Ананьїн, Ф. Зеленогорський, В. Зеньківський, О. Музиченко, П. Тихомиров). Педагогічні теорії характеризуються гуманістичною орієнтацією на саморозвиток особистості та спрямовуються на потреби народної освіти. Розгортається дискусія з проблем удосконалення підготовки вчителя, створення професійних програм, інноваційних форм педагогічної освіти (В. Гельвіг, Т. Лубенець, І. Сікорський, К. Щербина).

Загальнопедагогічна підготовка у вищих закладах освіти здійснювалась на рівні кафедр, створювалися перші педагогічні комплекси (1908 р.), що започаткувало тенденцію до розвитку соціопедагогічних комплексів та регіональних об'єднань. Предметна система навчання, яка ставила в центр навчального процесу особистість слухача, дозволяла проводити загальнопедагогічну підготовку в групах спеціалізації згідно з автономно розробленими навчальними планами. Теоретичні курси доповнювалися практикою у середніх закладах освіти [6, с. 24].

У II половині ХІХ – першій третині ХХ ст. приватна та громадська вища школа цілком сформувалася і за темпами розвитку обганяла державну. Вона посилювала найбільш слабкі місця останньої (педагогічна, медична, сільськогосподарська освіта), була найбільш сприйнятливою до організаційних і методичних новацій, забезпечувала можливість отримання освіти тим верствам населення, для яких вступ до державних вищих шкіл був ускладнений або взагалі забороне-

ний (як жінкам). У цьому полягала культурно-історична місія неурядової вищої школи початку ХХ століття [9, с. 274].

Протягом досить тривалого часу з моменту свого виникнення всі без виключення неурядові вищі навчальні заклади, на відміну від державних, не давали своїм випускникам службових і станових прав. І тільки потреба в висококваліфікованих кадрах, що посилювалася з року в рік, змусила владу визнавати дипломи деяких приватних вищих освітніх закладів. Ця вимушена поступка мала особливе значення знову-таки для жінок, які становили абсолютну більшість учнів. Це відкривало їм шлях навіть до державної служби, головним чином на педагогічній, медичній, агрономічній ниві.

Таким чином, період ХІХ – першої третини ХХ ст. виявився революційним для системи вищої жіночої освіти. Поява жіночого руху була реакцією на низький правовий статус, небажання влади змінювати феодально-кріпосницьку систему державних і сімейних відносин при необхідності регуляції

нових соціально-економічних відносин. Активна громадська діяльність жінок сприяла законодавчим змінам в державі, у тому числі й в галузі освіти. ХІХ – перша третина ХХ століття характеризується створенням системи вищої жіночої освіти. Основним типом вищої школи стали вищі жіночі курси, діяльність яких була тісно пов'язана з історією класичних університетів. Упередженість влади щодо освічених жінок призвела до того, що питання заснування та діяльності курсів було віднесене до сфери громадської та приватної ініціативи. Цей період історії освіти є, з одного боку, періодом важкої організаційної та моральної боротьби за вищу освіту жінок, а, з іншого, періодом педагогічних новацій, організаційних та методичних нововведень у процесі підготовки педагогів жіночої статі для середньої школи.

Зібраний матеріал може бути використаний для дослідження комплексної проблеми формування та розвитку вищих навчальних закладів в Україні.

Список використаних джерел

1. Фоміна Т. Наші амазонки: про жінок, що проживають на нашій території від найдавніших часів / Т. Фоміна // *Історія України*. – 2008. – № 10. – С. 68–71.
2. Рубинштейн М. Женский вопрос как проблема культуры // *Вестник воспитания*. – 1911. – № 6. – С. 120–140.
3. Олійник Н. В. Жіноче питання в умовах соціально-економічного реформування суспільства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. В. Олійник // *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол. : К. К. Васильєв, В. М. Власенко, А. В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми : СумДУ, 2011. – Ч.1. – С. 211–213.
4. Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці // *Записки Українського наукового товариства в Києві під ред. М. Грушевського*. – К., 1911. – Кн. ІХ. – С. 128–129.
5. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. : монографія. – Одеса : Астропринт, 1998. – 408 с.
6. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (ХІХ – перша чверть ХХ ст.) : Автореф. дис. д-ра пед. наук : 13.00.04 / Н. М. Дем'яненко; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К., 1999. – 40 с.
7. Лихачева Е.О. Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880. – Т.4. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 647 с.
8. Лаврик-Слісенко Л. П. Освіта жінок в другій половині ХІХ сторіччя // *Гуманітарні науки. Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. Випуск 6/2008 (53). Частина 1. – Кременчук : Вид-во КрНУ, 2008. – С. 133–136.
9. Иванов А. Е. Высшая школа Российской империи начала XX века / А. Е. Иванов // *Вестник Российской академии наук*. – 1997. – Т. 67, М.3. – С. 265–274.
10. Кобченко К. А. Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет // *Етнічна історія народів Європи* / КНУ імені Тараса Шевченка. Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – 2001. – Вип. 12. – С. 49–54.
11. Драч О. О. Освіта жіноча в Україні [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Osvita_zhin (останній перегляд: 17.09.2017).

V. Dobrovolska,
Kherson state maritime academy, Kherson, Ukraine

**HISTORICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF DEVELOPING HIGHER
WOMEN'S EDUCATION IN UKRAINE IN
XIX-th – the thirties of XX-th century**

The historical preconditions of forming the system of higher women's education on the Ukrainian lands in the XIX-th – the thirties of the XX-th century are analyzed. The content of the governmental policy in the private sector of higher education and forming the legal basis of the activity of new types schools for women are enlightened. The main type of women's higher school were higher women's courses. These courses were orientated towards the educational programmes of classical universities. The preconditions of forming general pedagogical training in the higher women's school are revealed.

Key words: «women's problem»; women's educational establishments; The Ministry of National Education; women's higher courses; general pedagogical training.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д-р іст. наук, професор;
Міронова І. С., д-р іст. наук, доцент.

© Добровольська В., 2017

Дата надходження статті до редколегії 23.08.2017